

ارکان جرایم مربوط به محیط زیست در حقوق کیفری ایران

محمد حسین بازوندی

دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خرم آباد

چکیده

روند روز افزون آلودگی‌های ناشی از روند صنعتی شدن در ایران آلودگی اقتصادی و صنعتی، بهره‌برداری بی‌رویه و مصرف ناپایدار از منابع پایه و طبیعی، فعالیت‌های غیرعادلانه آلودگی‌های منابع محدود آب شیرین، خاک و هوا در شهرهای بزرگ موجب شد که بشر برای مقابله با این تهدید نیاز به اقدامی قاطع از طریق اتخاذ تدابیر مناسب داشته باشد. حقوق بعنوان مهمترین ابزار اجتماعی و فرهنگی در تنظیم روابط اجتماعی نقش مهمی را به عهده دارد. زیرا بعث به نظم در آمدن مسائل زیست محیطی در قالب قواعد الزام‌آور می‌گردد. آسیب به محیط زیست می‌تواند اشکال متعددی داشته باشد، مانند آلودگی‌ها (آب و خاک و هوا) و تخریب (جنگلها و مراتع و...) بدین لحاظ جرائم زیست محیطی را می‌توان به دسته‌هایی تقسیم‌بندی کرد مانند جرائم ارتكابی نسبت به عناصر جاندار و بی‌جان که با توجه به شدت وضعف آنها مجازات‌هایی در نظر گرفته شده است. باید به مفهوم منابع طبیعی یا سرمایه‌های محیط زیست همانند میراث مشترک بشر ارزشی در خور داده شود و کوشش شود که متون مربوط به قانون حفاظت محیط زیست ساده‌تر شده، به سازمان حفاظت محیط زیست صلاحیتی تام و موثر در این زمینه اعطا گردد و سازمانها و نهادهای دیگر نیز ملزم به همکاری با این سازمان شوند. حال سؤال اساسی این است که چرا علی‌رغم وجود قوانین و مقررات کیفری که از جمله مهمترین اقدامات و عوامل حافظ محیط زیست به شمار می‌روند، دامنه آلودگیها و مشکلات زیست محیطی در کشور همچنان ادامه داشته و گسترده تر می‌شود؟ سیاست کیفری متخذه قانونگذار ایران نیاز به اصلاح و تکمیل دارد و یا اقدامات دیگری لازم است؟ واقعیت آن است سیاست کیفری که در جمهوری اسلامی ایران در جهت مثبت حرکت می‌نماید، هر چقدر قوی و متناسب باشد، به تنهایی قادر به مبارزه و رفع مسایل و بحرانهای زیست محیطی نمی‌باشد. آنچه که در کشورهای توسعه یافته جهان جریان دارد، گویای این است که سیاست کیفری همراه با اقدامات اداری و فرهنگی و راهکارهای اقتصادی می‌تواند موفق باشد. به عبارت اخری سیاست جنایی حفظ محیط زیست که شامل اقدامات فوق نیز می‌باشد، باید قوی و متناسب با عصر حاضر باشد تا انگیزه لازم را در جهت حفظ محیط زیست کشور در میان کلیه اقشار جامعه و آلاینده‌گان محیط زیست ایجاد نماید.

واژه‌های کلیدی: سیاست جنایی، محیط زیست، حقوق ایران، ارکان جرم

بیان مسئله

محیط زیست در دو مفهوم بکاربرده می شود یکی مفهومی که از علوم طبیعت ناشی می شود و تحت عنوان ((محیط زیست طبیعی)) معرفی شده و دیگری در تعامل با سازوکارهای انسانی است که با عنوان ((محیط زیست انسانی)) از آن نام برده می شود و هر دو عنوان فوق طیف گسترده ای از موضوعات مختلف را تحت پوشش خود دارد.

محیط زیست به معنای عام شامل کل منابع طبیعی تجدید شونده شامل جنگلها، مراتع، منابع آبی و... بوده و طیف وسیع و گسترده ای از تعاریف تخصصی مربوطه را در بر می گیرد که همین امر در تفسیر ماهوی مربوطه به معنای قانونی محیط زیست اشکال هایی را بوجود آورده چرا که همین متن حقوقی محیط زیست را بصورت جامع و مانع تعریف نکرده است و قوانین موجود تعریفی از آن ارائه نداده اند بلکه در آنها از محیط زیست در رابطه با سه عنصر طبیعت، منابع طبیعی، شهر و مناظر سخن گفته است که در این راستا می توان به برخی از قوانین و مقررات موضوعه مانند قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها و مراتع کشور، قانون شکار و صید، قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، قانون شهرداری و... اشاره نمود.

امروزه بشریت خود را در معرض تهدید تغییرات ناخوشایند طبیعت که دستخوش فعالیت های سودجویانه و مخرب خود انسان می باشد، می بیند و برای مقابله با این تهدید نیاز به اقداماتی قاطع از جمله ایجاد قوانین با ضمانت اجرای محکم دارد که البته این هدف تحقق نخواهد یافت مگر اینکه همکاری و هماهنگی لازم ارگان های مسئول و مردم به وجود آید. قوانین به عنوان مهمترین ابزار اجتماعی و فرهنگی در تنظیم روابط اجتماعی نقش مهمی را به عهده دارند. زیرا باعث به نظم در آمدن بهره برداری مناسب و بدون تخریب از منابع طبیعی در قالب قواعد الزام آور می گردد. مراد از سیاست جنایی، در مفهوم موسع آن می باشد که به مجموعه پاسخ هایی که بدنه اجتماع در قبال پدیده مجرمانه از خود نشان می دهد اطلاق می گردد. در این مفهوم، سیاست جنایی به چهار قسم سیاست جنایی تقنینی «سیاست اتخاذ شده از طرف قانونگذار در زمان وضع قانون»، قضایی «برونداد سیاست جنایی تقنینی در عمل و بوسیله قضات دادگستری»، مشارکتی «مشارکت وسیع مردم و نهادهای غیر دولتی در زمینه پاسخ دهی به پدیده مجرمانه»، و اجرایی «سیاست اتخاذ شده از طرف مجریان قانون در راستای اجرای قانون» تقسیم می شود. چنین بنظر می رسد که کشور ما، فاقد یک سیاست جنایی جامع و کامل در ارتباط با جرایم زیست محیطی است و از نظر آیین دادرسی نیز، یک نوع آیین دادرسی افتراقی در قبال این جرایم، در پیش گرفته نشده و قوانین موجود در این زمینه، نیازمند بازنگری یا تکمیل در بسیاری از موارد می باشد.

مبحث سوم: ارکان جرایم مربوط به محیط زیست

گفتار اول: عنصر قانونی

اولین شرط تحقق پدیده جزایی، وجود قانون است، اعمال انسانی هر چقدر هم که زننده و غیر اخلاقی یا مضر و خطرناک باشند قابل مجازات نیستند مگر آنکه از طرف قانون به عنوان جرم معرفی و مجازاتی برای آن تعریف شده باشد. ریشه این عنصر را باید در اصل قانونی بودن جرایم و مجازاتها جستجو کرد. بر اساس این اصل هیچ عملی جرم نمی باشد مگر آنکه آن عمل به موجب قانونی از قبل تدوین شده، جرم شناخته شده باشد. بنابراین طبیعی است که نمی توان اعمال مقدم بر وجود قانون را مجرمانه تلقی کرد. " این اصل برای نخستین مرتبه در اعلامیه حقوق بشر ۱۷۹۱ مطرح شد و در حال حاضر مورد پذیرش کشورهای جهان و نیز سازمان ملل متحد قرار گرفته است. (علی آبادی، ۱۳۷۶، ص ۹۹)

همانگونه که گذشت قانونگذار در مورد جرایم محیط زیست، قوانین و مقررات زیاد و متعددی را وضع و به موقع اجرا گذاشته است و این قوانین، عنصر قانونی جرم زیست محیطی را در حقوق ایران تشکیل می دهند. در این مقررات، ابعاد و موضوعات مختلفی مورد توجه قرار گرفته است. از جمله: مسائل فنی و تکنیکی مربوط به محیط زیست، اعلام استانداردهای مختلفی که باید مورد توجه واحدهای آلاینده قرار گیرد، الزام اشخاص حقیقی و حقوقی به رعایت ضوابط زیست محیطی، تعریف آلودگی ها، استقرار یا انتقال صنایع و کارخانه ها، میزان غرامت مربوط به خسارات مدنی ناشی از تخلفات و جرایم محیط زیست و... تعداد و دامنه این مقررات به حدی وسیع است که ما را بر آن داشت که صرفاً لیستی از قوانین عمده و مهم در این زمینه ارائه دهیم ک

- قانون ممنوعیت ایجاد تأسیسات و کارگاههای مضر بهداشت و آسایش در شهرها و حومه، مصوب ۱۳۲۸
- قانون شهرداری، مصوب ۱۳۳۴ با اصلاحات بعدی
- قانون شکار و صید، مصوب ۱۳۳۵ و آیین نامه اجرایی آن
- قانون ملی شدن جنگل ها و آیین نامه اجرایی آن مصوب ۱۳۴۲
- قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع، مصوب ۱۳۴۶
- آیین نامه اجرایی قانون شکار و صید، مصوب ۱۳۴۶
- آیین نامه راهنمایی و رانندگی، مصوب ۱۳۴۷
- قانون آب و نحوه ملی شدن آن، مصوب ۱۳۴۷
- قانون بخشودگی کلیه مطالبات دولت، بابت حق مرتع و جرایم چرای دام مصوب ۱۳۴۹
- آیین نامه اجرایی ماده ۴۴ مکرر قانون اصلاح قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع، مصوب ۱۳۴۹
- آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب، مصوب ۱۳۵۰
- آیین نامه تعلیف احشام متعلق به اتباع خارجی، مصوب ۱۳۵۱
- قانون عضویت در کنوانسیون مربوط به تالابهای مهم بین المللی به ویژه تالابهای زیستگاه پرندگان آبی، مصوب ۱۳۵۲
- قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، مصوب ۱۳۵۳
- آیین نامه و ضوابط و قطع درخت در روستاها، مصوب ۱۳۵۳
- قانون گسترش کشاورزی در قطب های کشاورزی، مصوب ۱۳۵۴
- قانون حفاظت دریاها و رودخانه های مرزی از آلودگی با مواد نفتی، مصوب ۱۳۵۴
- قانون اراضی مستحدث ساحلی، مصوب ۱۳۵۴
- آیین نامه اجرایی قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست ۱۳۵۴
- قانون الحاق به کنوانسیون تجارت بین المللی گونه های جانوری و گیاهان وحشی در معرض نابودی، مصوب ۱۳۵۵
- قانون عضویت در کنوانسیون منطقه ای کویت برای همکاری درباره حمایت و توسعه محیط زیست دریایی و نواحی ساحلی، مصوب ۱۳۵۸
- لایحه قانونی مجازات صید غیر مجاز از دریای خزر و خلیج فارس، مصوب ۱۳۵۸
- لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها، مصوب ۱۳۵۹
- قانون توزیع عادلانه آب، مصوب ۱۳۶۱

- آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب، مصوب ۱۳۶۳
- قانون الحاق دولت ایران به کنوانسیون وین در مورد حفاظت از لایه ازن، مصوب ۱۳۶۸
- قانون حمایت در برابر اشعه، مصوب ۱۳۶۸ و آیین نامه اجرایی آن مصوب ۱۳۶۹
- آیین نامه اجرایی تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه، مصوب ۱۳۶۹
- تصویب نامه راجع به انتقال صنایع آلوده کننده و مزاحم محیط زیست تهران، مصوب ۱۳۶۹
- ضوابط ورود خودرو و ماشین آلات، مصوب ۱۳۷۰
- قانون تشکیل کمیته کاهش اثر بلایای طبیعی، مصوب ۱۳۷۰
- قانون عضویت دولت ایران در برنامه همکاری های زیست محیطی کشورهای جنوب آسیا (SACEP)
- قانون حفاظت و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور مصوب ۱۳۷۱
- آیین نامه اجرایی قانون حفاظت و بهره برداری از جنگلها، مصوب ۱۳۷۱
- آیین نامه بهداشت محیط، مصوب ۱۳۷۱
- قانون اجازه عضویت ایران در کنوانسیون بازل درباره کنترل انتقالات برون مرزی مواد زاید زیان بخش و دفع آنها، مصوب ۱۳۷۱
- قانون راجع به حمایت محیط زیست دریایی در برابر منابع آلودگی مستقر در خشکی مصوب ۱۳۷۱
- قانون مناطق دریایی ایران در خلیج فارس و دریای عمان، مصوب ۱۳۷۲
- آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۳۷۳
- قانون حفاظت و بهره برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۷۴
- مواد ۶۷۵، ۶۸۴، ۶۸۶، ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی

گفتار دوم: عنصر مادی

منظور از عنصر مادی جرم، آن است که افکار و مقاصد مجرمانه مرتکب از حالت فکر و تهیه نقشه خارج گردیده و به " مرحله عمل " درآید و جنبه " مادی و واقعی و خارجی " به خود بگیرد به عبارت دیگر تا زمانی که افکار باطنی افراد و مقاصد مجرمانه آنها از مرحله تفکر خارج نگردیده و جنبه خارجی و مادی به خود نگرفته، نمی توان گفت که جرمی واقع شده است. (محسنی، ص ۲۳)

در حقوق کیفری برای تحقق رکن مادی به عنوان یکی از ارکان ضروری تحقق جرایم، اجزا مختلفی نظیر فعل، ترک فعل، رابطه علیت، وسیله ارتکاب و موضوع جرم قائل هستند که ما این موارد را در ارتباط با جرایم زیست محیطی بررسی می کنیم:

بند اول: رفتار فیزیکی

اصل بر این است که اشخاص را تنها به دلیل داشتن قصد مجرمانه، نمی توان به کیفر رساند بلکه باید این اشخاص علاوه بر داشتن چنین قصدی از خود واکنش نیز نشان دهند. یعنی باید رفتاری از آنها سر بزند که قابل حس و لمس باشد و قانونگذار نیز این رفتار را جرم تلقی کرده باشد. بنابراین تحقق جرم نیازمند یک نمود خارجی است. این نمود یا واکنش ممکن است مثبت و یا منفی باشد. به عبارت دیگر فعل یا ترک فعل باشد. " رکن مادی بیشتر جرایم، رفتار مثبت مادی خارجی است. یعنی

عملی که قانونگذار انجام آن را منع کرده است و در صورت ارتکاب، شخص مرتکب را مستحق مجازات دانسته باشد. گاهی نیز مقنن، تکلیف و وظیفه ای را برای اشخاص معین کرده است که در صورت خودداری از انجام آن، آنان را مستحق مجازاتی می داند که در قانون، پیش بینی کرده است؛ یعنی کیفر جرمی که ناشی از ترک فعل است. (شامبیاتی ۱۳۷۱، ص ۳۵۲) عنصر مادی جرایم علیه محیط زیست همانند بسیاری از جرایم دیگری ممکن است به شکل انجام فعل یا ترک فعل باشد:

الف) فعل: اصولاً در حقوق کیفری به صورت عام و در حقوق کیفری محیط زیست به صورت خاص، رکن مادی جرایم غالباً فعل مثبت مادی است. در ماده ۶۷۵ قانون مجازات اسلامی به یکی از اشکال فعل مثبت مادی به عنوان رکن قانونی جرم زیست محیطی توجه شده است. "در ماده مذکور، احراق جنگل ها، اشجار قید شده که جزء منابع طبیعی می باشند و رکن مادی این جرم، آتش زدن است و تفاوتی ندارد که از چه راهی حاصل شود. (زراعت، ۱۳۸۰، ص ۵۱۲)

آتش زدن به صورت فعل مثبت، قابل تحقق است و امکان وقوع آن با ترک فعل قابل تصور نمی باشد. (میر محمد صادقی، ۸۲ ص ۱۸۰)

یا قطع درخت موضوع ماده ۶۷۶ قانون مجازات اسلامی و ماده ۱ قانون حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها نیز رکن مادی آن با فعل مثبت مادی می باشد. یا ماده ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی که قانونگذار سعی کرده است با وضع این ماده از منابع طبیعی حمایت کند. (زراعت، عباس منبع پیشین ص ۱۶۰)

عنصر مادی جرم ماده مذکور، شکل های بسیار مختلفی دارد.

تخریب، تجاوز، تصرف عدوانی، ایجاد مزاحمت و ممانعت از حق و تهیه ی آثار تصرف در اراضی و املاک و تأسیسات و...، کلیه مصادیق عنصر مادی در این ماده نیز فعل مثبت است. به همین ترتیب اگر سایر قوانین و مقررات مربوط را مورد بررسی قرار دهیم خواهیم دید که عنصر مادی بیشتر جرایم مورد بحث را، رفتار فیزیکی مثبت تشکیل می دهد. در قانون شکار و صید از تیراندازی کردن، کشتن، صید کردن، از بین بردن رستنی ها، تخریب، سم دادن آلوده کردن و مانند آن سخن به میان آمده است در قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا از استفاده از وسایل نقلیه آلاینده، و احداث کارگاهها و کارخانجات، برخلاف ضوابط، پخش و انتشار مواد آلاینده، سوزاندن و انباشتن نخاله و ایجاد صداهای آلاینده، به عنوان جرایم زیست محیطی یاد شده است. همچنین در قانون حفاظت دریا و رودخانه های مرزی از آلودگی به مواد نفتی، از آلوده کردن رودخانه ها و مانند آن، در قانون حفاظت و بهره برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران، فعالیت های صیادی بدون پروانه عمل آوری عرضه، حمل و نقل، نگهداری وارد کردن و مانند آن یاد شده است (قاسمی، ناصر، منبع پیشین ص ۸۹) یا مداخله در معاملات محصولات جنگلی که رفتار فیزیکی مثبت ماده ۵۱ قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع می باشد. با توجه به این ماده هیچ یک از کارکنان سازمان جنگل ها، اعم از فنی یا اداری حق ندارد مستقیماً یا با واسطه در معاملات محصولات جنگلی که جنبه تجاری داشته باشد؛ شرکت نمایند و در صورت تخلف برای آن، ضمانت اجرایی تعیین شده است.

ب) ترک فعل: اصولاً رکن مادی جرایم زیست محیطی، رفتار مثبت (فعل) است مگر اینکه قانونگذار برای انجام ندادن برخی از اعمال مجازات تعیین کرده باشد. در این موارد، مقنن برای مردم، تکلیفی مقرر کرده و آنان را مجبور به انجام آن می کند که اگر کسی از دستور مقنن، خودداری و به آن تکلیف عمل ننماید مرتکب جرم شده است.

برای مثال، ماده ۱۲ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، صاحبان یا مسئولان کارخانجات و کارگاههای موضوع ماده ۱۱ را مکلف کرده است که به محض ابلاغ دستور سازمان، کار یا فعالیت مصنوع شده را متوقف و تعطیل نمایند و در صورت تخلف برای آن ضمانت اجرا تعیین کرده است. مثال دیگر را در ماده ۵ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، شاهد هستیم که در مورد

ترک وظیفه گرفتن گواهینامه می باشد. همچنین ماده ۱۶ همین قانون وظیفه رفع آلودگی را تعیین و در صورت رفع نکردن آن ضمانت اجرایی تعیین کرده است یا طبق مواد ۱۸ و ۱۹ قانون حفاظت در برابر اشعه مصوب ۶۸/۱/۲۱ عدم رعایت دستورالعمل های حفاظتی توسط کارکنان با اشعه و کار با اشعه بدون اتخاذ تدابیر حفاظتی، جرم محسوب شده است.

بند دوم: موضوع جرم

بخش دیگری که برای تحقق رکن مادی جرایم، لازم است موضوع جرم می باشد. هر چند جرایم زیست محیطی دارای یک مفهوم عام و کلی جرم آلودگی محیط زیست هستند اما از آنجا که هر کدام از آنها، یک یا چند مورد از ابعاد و اجزای گوناگون محیط زیست را شامل می شوند بنابراین، موضوع هر یک از آنها نیز در اجزا با یکدیگر متفاوت خواهد بود مانند ایجاد آلودگی آب و هوا، خاک، صوت، شکار و صید حیوانات. همچنین جرایمی وجود دارند که موضوع آنها متأثر از جرایم اصلی زیست محیط است مانند عرضه، فروش، حمل، نگهداری، واردات و صادرات حیوانات مورد حفاظت و حمایت. (قاسمی، ناصر، منبع پیشین، ص ۹۱). برای مثال در ماده ۴۶ قانون توزیع عادلانه آب آمده است. «آلوده ساختن آب ممنوع است...» پس موضوع این ماده با توجه به اطلاق آن، آلوده کردن آب است صرف نظر از مورد مصرف و طریقه آلوده کردن آن. یا طبق ماده ۲۷ قانون نحوه جلوگیری هوا که مقرر داشته است: «ایجاد هر گونه آلودگی صوتی بیش از حد مجاز ممنوع می باشد...» موضوع این ماده، آلوده کردن هواست. یا بند الف ماده ۱۲ قانون شکار و صید چنین مقرر داشته است «شکار و صید جانوران وحشی حمایت شده بدون داشتن پروانه ویژه» ملاحظه می شود که در این بند، بر خلاف موارد مذکور قبلی که مطلق آورده شده بودند، قانونگذار با قیود ویژه ای، دایره موضوع جرم را محدود کرده است جانور مورد حمایت در این ماده باید وحشی بوده و شکارچی نیز، پروانه ویژه برای شکار چنین جانوری را نداشته باشد.

بند سوم: وسیله

وسيله ارتكاب جرم یکی دیگر از اجزای رکن مادی جرم است که در تحقق برخی جرایم مؤثر است و در تحقق جرایم دیگر بی تأثیر می باشد. در بیشتر جرایم محیط زیست، همانند سایر جرایم، جرم نیاز به وسیله خاصی ندارد و با هر وسیله ای قابلیت وقوع دارد. به عنوان مثال تبصره ۲ ماده ۶۸۸ آلودگی محیط زیست را تعریف کرده است. اما آن را مقید به وسیله خاصی نکرده است و این به معنای این است که منظور قانونگذار پاک و سالم نگه داشتن محیط است و آلودگی آن با هر وسیله ای که رخ دهد جرم و قابل مجازات می باشد. همچنین طبق ماده ۲ قانون حفاظت دریا و رودخانه های مرزی از آلودگی با مواد نفتی مصوب ۱۳۵۴، آلوده کردن رودخانه های مرزی و آبهای داخلی و دریای سرزمینی ایران به نفت یا هر نوع مخلوط نفتی به هر وسیله ای که باشد جرم و قابل مجازات می باشد. یا بند ۳ ماده ۱ آیین نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۷۳/۲/۱۸ که آلودگی آب را تعریف کرده است آن را مقید به وسیله ای نکرده است و موارد متعدد دیگر. «در مقابل، مواردی نیز وجود دارد که مقنن، وسیله را در تحقق جرم مؤثر دانسته است و همراه با موضوع جرم طایست محیطی، از وسیله ای که سبب وقوع جرم می شود نیز سخن به میان آورده است. مثلاً در بند ج ماده ۱۳ قانون شکار و صید، از شکار، صید و یا کشتار جانوران وحشی که با استفاده از سمّ و مواد منفجره و مانند آن صورت گیرد یاد شده است. بنابراین، جرم صید جانوران وحشی از راه استفاده از سمّ صور پذیرد و یا به وسیله مواد منفجره، صید و شکار و یا کشتن جانور وحشی، واقع شده باشد. به این ترتیب می توان گفت که استفاده از این وسیله در تحقق جرم زیست محیطی موضوع این بند از ماده ۱۳ مؤثر است. (قاسمی، ناصر، منبع پیشین، ص

۹۷). یا ماده ۶۷۵ قانون مجازات اسلامی که تخریب جنگل یا خرمن یا اشجار و... را به وسیله اهمراق که شیوه ای از تخریب است؛ مد نظر قرار داده است.

بند چهارم: نتیجه مجرمانه

در بسیاری از جرایم عمدی برای اینکه جرم، تحقق پیدا کند زیان و صدمه ای از عمل، ناشی شده باشد. به عبارت دیگر، تحقق مسئولیت کیفری زیست محیطی، منوط به واقع شدن نتیجه مجرمان و ورود ضرر و زیان است. اما در بعضی جرایم که تحت عنوان جرایم مطلق شناخته می شوند مطلق انجام یک عمل که در قانون، منع شده یا ترک انجام آن جرم محسوب می شود؛ خواه نتیجه مجرمانه حاصل شود یا نه. « در حقوق انگلیس از عنوان جرایم رفتاری (conduct crimes) برای جرایم مطلق و جرایم نتیجه ای (Result crimes) برای جرایم مقید نام می برند. » (تقی زاده انصاری، ۷۶ ص ۲۶). در آمریکا نیز همانند انگلستان، اصل مسئولیت مطلق در مورد جرایم مربوط به رفاه عمومی پذیرفته شده است. بزه های مربوط به آلودگی محیط زیست نمونه بارزی از جرایم، علیه رفاه عمومی محسوب می شوند. (هیرانو، ریوچی، ص ۱۴). اصولاً، با توجه به طبیعت بیشتر جرایم زیست محیطی که ناشی از عدم نتیجه سریع از یک طرف و یا شکل تشخیص عامل جرم به نحو مشخص و یا از نظر بعد مسافتی ایجاد جرم می باشد، باید جرایم زیست محیطی را در طبقه بندی جرایم رفتاری یا جرایم مطلق، مورد بررسی قرار داد. (تقی زاده انصاری، مصطفی، منبه پیشین، ص ۲۶). یکی از این جرایم، آتش زدن اموال و منابع طبیعی موضوع ماده ۶۷۵ قانون مجازات اسلامی می باشد مورد دیگر، جرم پخش و انتشار مواد آلوده کننده هوا، موضوع ماده ۲۲ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هواست که مقرر می دارد: « پخش و انتشار هر گونه مواد آلوده کننده هوا بیش از حد مجاز از منابع تجاری خانگی و متفرقه در هوای آزاد ممنوع است » همانطور که مشاهده می شود صرف پخش و انتشار مواد آلوده کننده در صورتی که بیش از حد مجاز باشد صرف نظر از نتیجه حاصل، جرم و مستوجب مجازات می باشد. یا بر مبنای ماده ۴۶ قانون توزیع ناعادلانه آب، همانطور که بیان شد آلوده کردن آب را صرف نظر از وسیله و نتیجه، جرم دانسته است. یا ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی که تهدید علیه بهداشت عمومی را صرف نظر از اینکه نتیجه ای از آن حاصل شود یا نه، جرم دانسته است. البته در موارد اندکی نیز، جرم زیست محیطی، مقید به نتیجه شده است. رد ردیف ۶ بند ب ماده ۲۲ قانون حفاظت و بهره برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران چنین عنوان شده است: (ایجاد هر گونه آلودگی یا انتشار بیماریهای مسری و تخلیه فاضلاب های صنعتی و هرگونه مواد آلاینده که باعث خسارت به منابع آبی شود)؛ همانگونه که ملاحظه می شود تحقق جرم مورد نظر، موکول به ورود خسارت است. اگر به وجود آوردن آلودگی های گوناگون در محیط زیست آبی و یا انتشار و بیماری های سرایت کننده و واگیردار و ورود فاضلاب های صنعتی و سایر مواد آلوده کننده، منجر به بروز خسارت در منابع آبی، مانند مرگ و میر آبریان نشود این جرم محقق نشده است و اگر به دنبال انجام این اقدامات آلاینده به منابع آبی زیان وارد شود، نتیجه مجرمانه مورد نظر حاصل شده است و با به دست آمدن این نتیجه جرم زیست محیطی مورد نظر این عبارت قانونی که جرمی مقید است نیز واقع خواهد شد. (قاسمی، ناصر، منبع پیشین، ص ۱۰۰) همچنین، جرم کشتن یا شکار جانوران وحشی با استفاده از سم، مواد منفجره و مانند آن، که موضوع بند ج ماده ۱۳ قانون شکار و صید است جرمی مقید به نتیجه می باشد.

بند پنجم: رابطه علیت

یکی دیگر از اجزای رکن مادی، وجود رابطه علیت بین عمل شخص و نتیجه مجرمانه می باشد. یعنی عمل شخص، باید آن نتیجه مجرمانه را به بار آورده باشد. بنابراین صرف انجام یا عدم انجام برخی از اعمال جرم نخواهد بود. مگر اینکه بتوان رابطه علیت را برقرار کرد. البته برقراری رابطه علیت، تنها در مورد دسته ای از جرایم که مقید به نتیجه هستند صدق می کند و دسته ای دیگر از جرایم که مطلق هستند نتیجه ای در آنها شرط نیست که بتوان رابطه علیت را برقرار کرد. در این دسته از جرایم، تنها اثبات صدور فعل از ناحیه فرد کفایت می کند. مثلاً در مورد جرم موضوع بند ج ماده ۱۳ قانون شکار و صید، باید عمل فرد مرتکب، باعث کشتن یا شکار جانور وحشی شده باشد.

گفتار سوم: عنصر معنوی

مقصود، تعیین وضعیت ذهنی و روانی عامل یک عمل در ارتباط با عملی است که در قانون، جرم اعلام شده است و برای آن مجازات تعیین شده است. (سپهوند، ۸۰-۷۹. ص ۱۱۰) همیشه وجود دو رکن قانونی و مادی برای تحقق جرم کافی نخواهد بود و انجام یک عمل مجرمانه نیز به تنهایی دلیل وجود عنصر معنوی نیست. به عبارت دیگر، ممکن است عمل مجرمانه واقع شود اما قانون، فاعل آن را به دلیل نبودن قصد مجرمانه و یا مسئولیت جزایی، قابل مجازات نداند. بنابراین برای آنکه مجرم بودن یک شخص، مورد پذیرش قرار گیرد نمی توان تنها به انجام شدن یک عمل مادی که از نظر قانون، جرم محسوب شده است؛ بسنده کرد. یعنی فرد مرتکب یا باید در انجام فعل مجرمانه، عمد و قصد داشته باشد که در این صورت جرم عمدی تحقق پیدا کرده است و یا عمل مجرمانه بر اثر خطا از او سر زده باشد که در این حالت، جرم واقع شده را جرم غیر عمدی (خطای شبیه عمد و یا خطای محض) می گویند. (نوربها، ۱۳۷۸ ص ۱۹۶).

در حیطه جرایم زیست محیطی، اکثریت جرایم، علاوه بر مطلق بودن، عمدی نیز می باشند و تعداد کمی از جرایم زیست محیطی در حیطه جرایم غیر عمدی قرار می گیرند.

بند اول: جرم عمدی

قصد مجرمانه که احراز آن برای تحقق جرم عمدی، ضروری است به شکل های مختلف قابل تشخیص است. گاهی برای آنکه مشخص شود جرم مورد نظر از جرایم عمدی است در عبارت قانونی از کلماتی مانند علم و عمد، عمد و قصد تقلب استفاده می شود. مواردی نیز وجود دارد که چنین کلماتی در متن ماده آورده نشده است و از محتوای آن ماده، باید دریافت که جرم عمدی و یا غیر عمدی است. مثلاً در ماده ۶۹ قانون مجازات اسلامی، به صراحت از عمدی بودن جرم منظور در این ماده سخن نگفته است و عمدی بودن را باید از مفهوم عبارت « به وسیله صحنه سازی و... به تهیه آثار تصرف در اراضی مزروعی و... » استنباط کرد. اما در ماده ۶۷۵ قانون مجازات اسلامی که در ارتباط با آتش زدن اموال و منابع طبیعی است مقنن با استفاده از کلمه «عمداً» آشکارا، عمدی بودن این جرم زیست محیطی را بیان کرده است همچنین در ماده ۶۸۶ قانون مجازات اسلامی با استفاده از کلمه «عمداً» به صراحت، عمدی بودن این جرم زیست محیطی را بیان کرده است.

بند دوم: جرم غیر عمدی

چنانچه گذشت، اکثریت جرایم زیست محیطی، در زمره جرایم عمدی جای می‌گیرند اما موارد اندکی از این جرایم در دسته جرایم غیر عمدی قرار می‌گیرند. هر چند جرم احراق از جرایم عمدی است لکن به حکم قانون، حریق غیر عمدی منابع طبیعی نیز در مواردی خاص، جرم تلقی شده است، جرایم غیر عمدی وقتی موجب مسئولیت کیفری می‌گردند که انسان در ارتکاب آنها، رعایت احتیاط و مقررات و نظامات دولتی را ننموده باشد. بی احتیاطی و بی مبالاتی و عدم مهارت و عدم رعایت نظامات دولتی را خطای کیفری می‌نامند. مصادیق جرم احراق غیر عمدی، ماده ۴۵ قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگلها و مراتع مصوب ۱۳۴۶ می‌باشد که مقرر داشته است. «آتش زدن نباتات در مزارع و باغات داخل یا مجاور جنگل بدون اجازه و نظارت مأموران جنگلبانی ممنوع است. در صورتی که در نتیجه بی مبالاتی، حریق در جنگل ایجاد شود مرتکب به حبس تأدیبی از ۲ ماه تا یکسال محکوم خواهد شد.» مورد دیگر خودداری از ارائه اطلاعات به سازمان، موضوع ماده ۳۱ آیین نامه جلوگیری از آلودگی هوا و ماده ۳۰ قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا می‌باشد. «در بند (ه) ماده ۱۳ قانون شکار و صید به مورد دیگری از جرم زیست محیطی غیر عمدی، اشاره شده است. عبارت این بند، چنین است: (ایجاد یا فراهم کردن مقدمات آتش سوزی در پارک های ملی و آثار طبیعی ملی و مناطق حفاظت شده یا پناهگاههای حیات وحش، بر اثر بی مبالاتی یا عدم رعایت مقررات محیط زیست و یا تخلف از نظامات دولتی). همانگونه که ملاحظه می‌شود عنصر معنوی این جرم سوء نیت، اعم از عام و یا خاص نیست بلکه رکن معنوی آن، بی مبالاتی یا عدم رعایت مقررات محیط زیست و یا تخلف از نظامهای دولتی است. یعنی شخص در ارتکاب این جرم، نه عمد در فعل دارد و نه قصد در نتیجه. (قاسمی ناصر، منبع پیشین، ص ۱۱۲).

نتیجه گیری:

به نظر می‌رسد که حمایتی همه جانبه از محیط زیست و کاهش جرایم زیست محیطی در گرو تجدیدنظر در قوانین موجود در زمینه محیط زیست باشد. حمایت از محیط زیست در یک گستره فراگیر از حمایت جزایی مطمح نظر است. بنابراین با بهره گیری از تمامی ابزار و شیوه ها حتی غیر کیفری در همه حالات یعنی قبل و یا پس از بروز آلودگی باشد به حمایت از محیط زیست پرداخت یکی از گامهای اولیه در عین حال اساسی و مؤثر در جهت مقابله با آلودگی و نیز تعقیب و مجازات مرتکبین جرایم علیه محیط زیست می‌باشد بهتر است در مجموع جهت گیری قوانین به این سمت باشد که مقرراتی وضع گردد که اصلاً محیط زیست آلوده نگردد و جرایم علیه آن ارتکاب نیابد زیرا وقتی محیط زیست آلوده شد ما در هدف خود شکست خورده ایم اگرچه در مجازات کردن مرتکبین، موفقیت هایی نیز حاصل گردد. در واقع از حقوق جزا باید در موارد خاص و محدود به عنوان اهرم فشار و ضمانت اجرا نسبت به کسانی که به حق خویش قانع نبوده و به قصد منفعت طلبی محیط زیست را به خطر می‌اندازند استفاده کرد کشورها به منظور موفقیت هر چه بیشتر در جهت حمایت از محیط زیست و جلوگیری از انواع آلودگی ها، تلاش دارند با توجه به توسعه و پیشرفت صنعت و تکنولوژی و متعاقباً اشکال جدید آلودگی از یک سو و تجربیاتی که در رویه قضایی به دست می‌آورند از سوی دیگر قوانین و مقررات مترقی و در عین حال مؤثر و مفید را تصویب و به مورد اجرا بگذارند با نگاهی به قوانین و مقررات مربوط به محیط زیست ایران مشاهده می‌کنیم که عناوین مجرمه بسیار زیادی در این زمینه خلق شده اند که بسیاری از آنها به لحاظ گذشت زمان و متناسب نبودن از حیث نوع و میزان مجازات یا جهات دیگر به عامل تشویق برای ارتکاب جرم تبدیل شده اند توجه به این مقررات لزوم تجدیدنظر در آنها را برای کارایی بیشتر آشکار می‌سازد. در ذیل به تعدادی از موارد که نیاز به تجدیدنظر دارد اشاره می‌کند:

- اکثریت جرایم زیست محیطی از سوی اشخاص حوق. یعنی کارخانجات و کارگاهها، صنایع و شرکت ها ارتکاب می یابد در نتیجه تعیین اینکه چه کس یا کسانی باید بار مجازات را به دوش کشند از اهمیت شایان توجهی برخوردار است عدم مسئولیت اشخاص حقوقی به خصوص در بخش محیط زیست که خطرناک ترین این نوع جرایم، به وسیله اشخاص حقوقی ارتکاب می یابد مشکلات مهمی را به وجود آورده است تعقیب و محکومیت مؤسسات بعنوان اشخاص حقوقی، از مجازات روسا یا کارکنان این مؤسسات مؤثرتر خواهد بود. نظری بر قوانین زیست محیطی موجود نشان می دهد که در این زمینه چاره اندیشی کافی صورت نگرفته است رشد روز افزون صنعت و تکنولوژی و گسترش انواع آلودگی های زیست محیطی از سوی واحدهای صنعتی و تجاری ایجاب می نماید که در سیاست جنایی ایران در این زمینه تجدیدنظر اساسی صورت گیرد. حبس مدیر یا مسئول ک واحد آلوده کننده ضمانت اجرای مؤثر و مناسبی به نظر نمی رسد زیرا هدف اینگونه واحدها کسب درآمد و سود بیشتر است و با حبس مدیر یا مسئول آنها واحد مربوطه از اهداف خود به دور نمی افتد و با ادامه کار، همچنان آلودگی و تخریب محیط زیست ادامه می یابد.

- در جرایم علیه محیط زیست مقنن در برخی موارد جرایم را از نوع جرایم رفتاری و در برخی موارد از نوع جرایم نتیجه ای محسوب نموده است به نظر می رسد در قلمرو محیط زیست نتیجه ای کردن جرایم درست نباشد زیرا تخلفات علیه محیط زیست، به گونه ای نیست که با یک یا دو بار ارتکاب منتج به صدمات و خسارات قابل توجهی شود و اگر قرار باشد این معیار نادیده انگاشته شده و با متخلف برخورد نشود مجموعه اینها، کافی است تا در مدت زمان خاصی محیط زیست را با خطری بس بزرگ مواجه سازد. بعلاوه نتیجه ای کردن این جرایم دارای این عیب است که اثبات آنها را بسیار مشکل می کند زیرا اینگونه جرایم در مجموع خطراتی را نسبت به محیط زیست ایجاد می کنند و به سختی می توان استدلال و اثبات کرد که فلان تخلف و فعالیت خاص علیه محیط زیست موجب گردیده که حیات و سلامت انسان با خطر مواجه شده یا صدماتی به محیط زیست وارد گردد. در واقع با نتیجه ای کردن این قبیل جرایم از کنار بسیاری از تخلفات محیط زیست گذشته و از آنها چشم پوشی می کنیم.

- با توجه به اینکه بسیاری از تخلفات و فعالیت های علیه محیط زیست از روی بی مبادلاتی و بی احتیاطی صورت می گیرد اما نتیجه آن از نظر ایجاد آلودگی و تخریب محیط زیست با حالتی که از روی عمد صورت می گیرد تفاوتی ندارد و در برخی موارد شدیدتر است به نظر می رسد تحقق جرایم علیه محیط زیست را نباید منوط به عمدی بودن آنها کرد. در نهایت می توان برای عمدی مخابرات و شدت عمل بیشتری را قائل شد.

- در قوانین زیست محیطی ایران، جهت گیری بیشتر به سمت قوانین و مقررات مربوط به شکار و صید است در حالیکه امروزه، معضلات و مسائل محیط زیست در دیگر حوزه هلی آن بسیار حادثر و اساسی تر به نظر می رسد امروزه آلودگی هوا، آب و آلودگی هسته ای و شیمیایی، به صورت جدی محیط زیست را به خطر انداخته است. این امر ایجاب می نماید که دیدگاهها و جهت گیری های زیست محیطی چه در زمینه تدوین قوانین و چه در سایر زمینه ها این ملاحظاتی را امروزه بیش از پیش مورد توجه قرار دهد.

- به نظر می رسد در کشورها، در زمینه جرایم زیست محیطی یک نوع سیاست جنایی افتراقی، در پیش گرفته شده نشده است. برای روشن شدن این فرضیه، توضیحاتی را درباره جرایم مربوط به قاچاق مواد مخدر که در رسیدگی به آنها نوعی آیین دادرسی افتراقی، حکم فرماست ارائه دادیم و ملاحظه شد که اکثر قواعد مربوط به آیین دادرسی جرایم مربوط به قاچاق مواد مخدر از قبیل صلاحیت دادگاههای انقلاب، وجود مقررات خاص در مورد قراردادهای تأمین مقررات مربوط به تجدید

نظرخواهی، مقررات مربوط به نحوه مداخله و کیل و... با آیین دادرسی جرایم دیگر متفاوت است در حالی که صلاحیت رسیدگی به جرایم زیست محیطی، بر طبق ضوابط عام حاکم بر رسیدگی ها بر عهده دادگاههای عمومی، نهاده شده است. پس در کل، نه آیین دادرسی ویژه ای در قبال این جرایم، وجود دارد و نه دادگاههای ویژه ای برای رسیدگی به این جرایم، اختصاص داده شده اند. سیاست جنایی در مقابل این جرایم، عمدتاً سیاست کیفری بوده و به جنبه های پیشگیری، مداخله و مشارکت جامعه مدنی، کمتر مورد توجه شده است.

پیشنهادات:

بر اساس مطالعات انجام شده در این پایانامه، پیشنهادات زیر به منظور داشتن یک سیاست جنایی کامل و بهتر در زمینه محیط زیست ارائه می گردد:

- جهت گیری کلی قوانین، به سمت وضع مقرراتی باشد که از آلودگی و تخریب محیط زیست پیشگیری شود و از آن به عنوان نخستین و اصولی ترین گام منطقی در سیاست ها و برنامه های زیست محیطی استفاده گردد.
- نظریه پیشگیری از جرایم زیست محیطی تا حد امکان، به جای مبارزه با آن، باید قوانین و مقررات زیست محیطی، مجوز فعالیت و شروع به کار واحدهایی را که ممکن است هر گونه فعالیت آلاینده محیط زیست را داشته باشند بمنظور رعایت استانداردها و پیش بینی های لازمه منوط به تأیید سازمان حفاظت محیط زیست بنماید در این صورت امکان موفقیت در تحمیل استانداردهای لازم به واحدهای مربوطه و الزام آنها در به کارگیری دستگاههای تصفیه و... بیشتر می باشد.
- باز هم در راستای پیشگیری به جای مجازات، لازم است که قانونگذار، اقتدار و اختیارات سازمان حفاظت محیط زیست را در جهت جلوگیری از استمرار فعالیت واحدهای آلاینده و در صورت لزوم تعطیل نمودن آنها یا متوقف کردن خودروهای دودزا، بیشتر کند.
- تجدید نظر در قوانین نامتناسب موجود (از قبیل به روز کردن جزای نقدی، مطلق کردن جرایم علیه محیط زیست) به عمل آید.
- قوانین نوین در بخش هایی که فاقد قوانین لازم در آن زمینه ها هستیم (از قبیل مسئولیت اشخاص حقوقی، لزوم اطلاع رسانی، صدور اخطاریه های لازم توسط مراجع اداری و...) ایجاد شوند.
- دادرسی ویژه و سریع برای رسیدگی به جرایم محیط زیست در نظر گرفته شود. زیرا در مسائل محیط زیست، تأخیر در رسیدگی و صدور حکم، می تواند باعث تخریب بیشتر محیط زیست گردد؛ لذا رسیدگی به این جرایم، باید به صورت خارج از نوبت، در محاکم دادگستری، انجام شود.
- دادگاههای تخصصی محیط زیست که صلاحیت کامل و انحصاری در حل و فصل دعاوی مربوط به محیط زیست را دارا باشند تأسیس گردند.
- در مورد قانونگذاری و آیین دادرسی دعاوی محیط زیست، شاخه های جداگانه در نظر گرفته شود چرا که وضع یک قاعده کلی در زمینه محیط زیست، ممکن است خطر برقراری یک سیستم مجازاتهای نامتناسب را ایجاد کند.
- برای رسیدگی به پرونده های زیست محیطی، از قضاات آموزش دیده در این زمینه، استفاده و اطلاعات زیست محیطی آنها به روز گردد.

منابع:

- (۱) آخوندی، محمود، ۱۳۶۹، آیین دادرسی کیفری، ج ۳، چاپ اول: انتشارات ارشاد اسلامی،
- (۲) آریان پور کاشانی، عباس، ۱۳۸۰، و آریان پور کاشانی، منوچهر؛ فرهنگ انگلیسی به فارسی، ج ۳، چاپ هشتم، تهران مؤسسه انتشارات امیر کبیر،
- (۳) آشوری، محمد، ۱۳۸۲، جایگزین های زندان یا مجازاتهای بنیادین، چاپ اول، تهران، انتشارات گرایش
- (۴) __، آیین دادرسی کیفری، ۱۳۸۴، ج ۱، چاپ اهم، تهران، انتشارات سمت
- (۵) آقای، حسین؛ "پیشگیری عمومی از بزهکاری، مانعی برای جرم زدایی" مجله حقوقی دادگستری، شماره ۴۱ زمستان ۸۱
- ۶- امیری قائم مقامی، عبدالمجید، ۱۳۴۷، حقوق تعهدات، ج ۱، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- (۷) آنسل، مارک، دفاع اجتماعی، ۱۳۷۵، ترجمه محمد آشوری و علی حسین نجفی ارند آبادی، چاپ سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران،
- (۸) احمدیان، هوشنگ، ۱۳۷۱ "شروع به شکار چیست" مجله شکار و دوستداران طبیعت، تهران شماره ۱۰، مهر و آبان
- (۹) ارجمند، امیر "حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین المللی" مجله تحقیقات حقوقی دانشکده شهید بهشتی شماره ۱۵، پاییز ۷۳ تا تابستان ۷۴
- (۱۰) اردبیلی، محمد علی، ۱۳۸۱، حقوق جزای عمومی ج ۱۰، چاپ سوم، تهران، انتشارات میزان
- (۱۱) __، حقوق جزای عمومی، ۱۳۷۹، ج ۱، چاپ اول، تهران، انتشارات میزان
- (۱۲) اعتماد ف سیدمرتضی، ۱۳۷۵، "آب و بیماری ها" فصلنامه محیط زیست، ج ۸، شماره ۳
- (۱۳) امامی، سید حسن، ۱۳۵۳، "مسئولیت مدنی" نشریه دانشکده ملی ایران، شماره ۱،
- (۱۴) امینی، فرهاد؛ ۱۳۷۸، بررسی نقش سازمانهای غیر دولتی در دستیابی به مشارکت مردمی به منظور حفاظت از محیط زیست پایاننامه، کارشناسی ارشد رشته محیط زیست تهران،
- (۱۵) انصاری، باقر ۱۳۸۳، "مطالعه تطبیقی حقوق حاکم بر محیط زیست آبی در حقوق موضوعه ی ایران" مجموعه مقالات نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، چاپ اول، تهران، انتشارات برگ زیتون
- (۱۶) انصاری، ولی الله، ۱۳۸۰، حقوق تحقیقات جنایی "مطالعه تطبیقی" چاپ اول، تهران، انتشارات سمت،
- (۱۷) بحرینی، سیدحسین، ۱۳۷۶. مبرتعی، نغمه "آموزش عالی محیط زیست در ایران" مجلیه محیط شناسی، شماره ۱۹ تابستان
- (۱۸) بزرگمهر، زیاران، ۱۳۷۳، توسعه حقوق بین المللی محیط زیست "مسئولیت دولت ها و حل مسالمت آمیز اختلافات" مجله سیاست خارجی، شماره ۳ پاییز
- (۱۹) بونفو ف ادوارد؛ ۱۳۷۵، آشتی انسان و طبیعت، ترجمه صلاح الدین محلاتی، چاپ اول، تهران، انتشارات نشو دانشگاهی
- (۲۰) بهرام سلطانی، کامبیز، ۱۳۶۵، مقدمه ای بر شناخت محیط زیست، چاپ اول، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست
- (۲۱) تاج زمان، دانش، ۱۳۷۶، حقوق زندانیان و علم زندانها، چاپ سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، بهار
- (۲۲) تقی زاده انصاری، مصطفی؛ ۱۳۷۶، حقوق کیفری محیط زیست، چاپ اول، تهران، انتشارات قومس
- ۲۳ __، حقوق محیط زیست در ایران، ۱۳۷۴، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت،

- ۲۴) جمشید پور، سیروس؛ ۱۳۷۵، بررسی جرایم مربوط به شکار، پایانامه کارشناسی رشته حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز
- ۲۵) جوان، موسی، ۱۳۲۶، مبانی حقوق ج ۱، انتشارات شرکت چاپ رنگین،
- ۲۶) حسینی، سیدمحمد، ۱۳۸۳، جنایی در اسلام و در جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- ۲۷) ___؛ سیاست جنایی " مفاهیم و مدلها " مجله کانون وکلا، شماره ۱۶۶ و ۱۶۷
- ۲۸) حسنی نژاد، حسنقلی؛ ۱۳۷۳، حقوق کیفری بین المللی، چاپ اول، تهران، نشر میزان،
- ۲۹) دبیری، مینو؛ ۱۳۷۵، آلودگی محیط زیست، چاپ اول تهران، انتشارات اتحاد،
- ۳۰) الماسی مارتی، میری " از حقوق جزا تا سیاست جنایی " ترجمه علی حسن نجفی ابرند آبادی، مجله امنیت، شماره ۳